

БРОЙ
МАЙ
2006

ПАМЕТНИЦИ РЕСТАВРАЦИЯ МУЗЕИ

Списание
на
архитектурно
издателство
АРХ&АРТ

КУЛЪТ КЪМ СВ. ХАРАЛАМПИЙ В БЪЛГАРИЯ - XVIII-XIX ВЕК

Ваня
САПУНДЖИЕВА

Ил. 1. Стенопис
от менолога
в галерията на храм
"Рождество Хри-
стово", Арбанаси

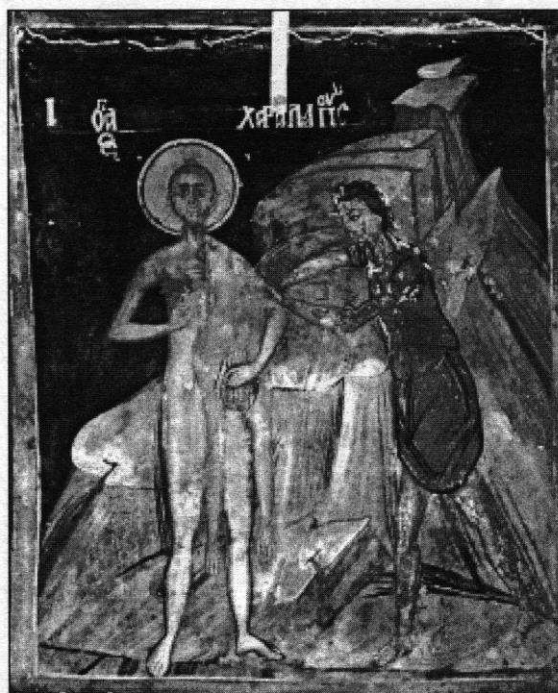
Почитанието си към светците християнската църква засвидетелства тяхното възприемане като "храм на Светия Дух". Мартириумите с положените в тях мощи на мъченици, съставяне на жития и специални служби за литургичната практика, както и на изображенията им, са в основата на изграждането на техните култове. От съществено значение са и чудесата, които се случват с дадения светец приживе и след неговата смърт. С победата на иконопочитанието се разраства, дори се акцентира върху култа към светците, против които се обявяват императорите иконоборци и привържениците им¹.

Св. Харалампий е раннохристиянски светец, мъченически пострадал за вярата си в Христос в края на II или началото на III век (198 или 202 година). Като свещенослужител в град Магнезия (Мала Азия) е подложен на тежки изпитания и умира на 113 години, по време на управлението на епарха Лукиан и на император Септимий Север. Църквата определя 10 февруари за дата на честване на паметта на св. Харалампий. В същия ден той се споменава в типика на Великата константинополска църква от IX-X век, запазен в ръкопис № 266 на Патмоската библиотека². За това, че св. Харалампий е сред почитаните през IX-X век светци, насочва и фактът, че негово житие и изображение е включено в Менология на Василий II от 985 година³. В синаксар от края на XI или началото на XII век, принадлежал на манастира "Св. Богородица Евергетис", е запазена служба, посветена на св. Харалампий⁴. Името на мъченика фигурира и в редица други преписи на типичи и синаксари⁵. Още в периода IX-X век се появяват различия

в сведенията за живота на св. Харалампий - относно неговия духовен сан, мястото, където е пострадал, начина, по който това се случва, и др.⁶

Предмет на настоящото изложение ще бъдат въпросите за това как култът към този малоазийски раннохристиянски светец прераства в общохристиянски, кое довежда до възприемането му като пазител от чумните епидемии и историята на почитането му у нас през XVIII-XIX век.

Мощите на св. Харалампий днес са разпръснати из целия християнски свят. Главата на светеца се съхранява в католикона на манастира "Св. Стефан" на Метеора. Какво се е случило обаче с неговите останки непосредствено след мъченичеството му, не би могло да се каже със сигурност. Според пространните жития, чието създаване започва през XVII век, царската дъщеря Галина помазва тялото със скъпо миро и аромати и го полага в златен ковчег⁷. По християнско предание гробницата на св. Харалампий се е намирала в близост до селището Охрес (днешното градче Киршехир)⁸. От прочутия манастир, носещ името на светеца, разположен около гробницата, са запазени остан-

1. Бакалова, Е. *Житиеписно повествование и живописна интерпретация*. - *Старобългарска литература*, № 25-26, 1991, 173-187, 177; *Αγιογραφία*, Γ. В. *Θέματα Αρχαιολογίας και Τέχνης*. Α τόμος. Αθήνα, 1997, 315-316.

2. Дмитриевски, А. *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока*. Т. 1. Часть 1. *Памятники Патриарших уставовъ и ктиторские монастырские типиконы*. Алексей Дмитриевского. Киевъ, 1895, с. 49.

3. PG 117, coll. 305; Библиотеката на Ватикана, f. 389 (cod. Vat. Gr. 1613, от

края на X - началото на XI век).

4. Дмитриевски, А. *Описание...*, с. 414. Става въпрос за ръкопис № 788 от библиотека на Атинския университет.

5. В ръкопис от Ватиканската библиотека под № 1877 от 1292 година (вж. Дмитриевски, А. *Описание...*, с. 850); в Ковинската типик (датиран между 1319-1346 година), който е препис на Йерусалимския типик (Месецослов Йерусалимскога типикал. Ръкопис Архива САНУ. Приредил Виктор Савић, Ниш, 2003, 5-6, 20, 48; също и в синаксарите, съхранявани в Светогорските манастири Пантократор, Кутлу-

муш, Дионисиу, Протатон, които св. Никодим Светогорец използва при съставянето на житието на св. Харалампий в своя сборник от жития (синаксарът е съставен между 1805 и 1807 година).

6. Например в типика от Патмос (бел. №4) св. Харалампий е представен като епископ за разлика от Менология на Василий II (бел. №3), където е споменат като свещеник. Отново в Менология действително се развива изцяло в град Магнезия за разлика от по-късните пространни варианти на житието, където самият император Север съди мъченика в Антиохия.

Ил. 2. Стенопис (1616) от северната стена на наоса в храм "Св. Георги", Велико Търново

ки от сгради за поклонниците, килии за аскетите, извор и лозе. Върху тях днес се намират част от килиите на монасите - дервиши от бекташкия орден, а в гробницата е положен основателят на ордена - Хаджи Бекташ. Самите дервиши насърчават вярването, че в Киршехир се е намирала гробницата на християнския светец и че биха убили всеки, който похули имената на Христос и на св. Харалампий⁹. Приемането на гореизложените факти насочва към мисълта, че мощите на мъченика са пренесени в определен момент от Магнезия или

Антиохия в Охрес, който се намира до древната Антиохия Кападокийска. Подобни пренасяния в историята на християнството дават нови импулси за развитието на съществуващ култ или стимулират обновлението на стар, често видоизменяйки неговото значение и област на разпространение¹⁰. Възникването и разпространението на даден култ най-често започва при мястото на смъртта на светеца или на мястото на намиране или съхранение на неговите мощи. В повечето случаи това става спонтанно, след някакво мистическо видение при гроба на светеца, след появата на чудеса, свързани с изцеления или други, предизвикващи масово събиране на вярващи. Като изключително важно в средновековната държава се приема събитието по пренасянето на мощи¹¹. От друга страна, присъствието на мощите на определен светец се приема като форма на неговото застъпничество за дадено място. Описанието на събитията от живота на св. Харалампий, поместено в житията, не представя разказ за чудеса, случили се след смъртта му, но самото вярване, че е пазител от болести и чума, усилва вероятността такива да са се случвали.

В ръкопис от Московската синодална библиотека № 376, съдържащ жития и слова за месеците февруари и март (най-вероятно от втората половина на XI век)¹², за 10 февруари е поместено житие на св. Харалампий. То представлява най-ранният известен до момента паметник, в който срещаме финалния диалог между мъченика и слезлия от небето да прибере душата му Христос¹³. Този диалог придобива популярност след XVII век, когато се появява пространно му житие¹⁴. В текста от XI век имаме пряко насочване към това, че свързва-

7. Вж.: Βιβλίον καλοῦ-μενον Νέος Παράδεισος ἐκ τοῦ Μεταφραστοῦ, εἰς τὸν κοινὸν ημετέρον Διάλεκτον Μεταφρασθέν, Παρὰ Ἀγαπίου Μοναχοῦ τοῦ Κρητός. Νῦν δε μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθέν. Ἐπι ἀπὸ Χριστοῦ, ἀπ' Ἐνετίηση. Παρὰ Νικολάου Γλυκεῖ, 502-508.

8. Намира се на около 40 км от град Антиохия (днешен Каўзери), административен център на област Кападокия.

9. Hasluk, H. W. *Christianity and Islam under the sultans*. Vol. 1-2. Oxford, 1929, p. 83,

84, 571; Λεβίδης, *Μοναί της Καππαδοκίας*, с. 97, f. цит. по Hasluk, H. W. *Christianity...*, с. 83 и бел. 4. Ако мощите на св. Харалампий са се намирали за известен период в Киршехир, то те са пренесени на повече от 250 км от древна Магнезия (дн. Ортаklar) до Охрес (дн. Киршехир).

10. Бакалова, Е. Реликви у истоков културата святих. - В: *Восточнохристиянские реликви*, под ред. на А. М. Лугов, 2003, с. 35.

11. Бакалова, Е. Реликви..., с. 32.

12. Латишев, който през 1911-1912 година публикува ръкописа заедно с Йерусалимски божигробски ръкопис, ги отнася към делото на Йоан Ксифилин от втората половина на XI век. Вж. Фролов, Э. Д. *Русская наука об антично-сти*, Санкт Петербург, 1999, с. 247.

13. Latyshev B. *Menologii anonymi Byzantini saeculi X quae supersunt*, fasc. 1-2, Petropoli, 1911-1912, с. 48. За пълния текст на молитвата в превод на Е. Мутафов вж. Манолова-Николова, Н. *Чумавите времена (1700-1850)*. С., 2004, 124-125.

нето на светеца като покровител от чума би могло да има в основата си конкретна епидемия по времето на св. Харалампий, каквито не са били изключение през II век, макар и все още с локални прояви и значение. От думите на мъченика имаме и податки, че е възможно и самият той да се е излекувал от смъртоносната болест, което е равностойно на чудо и поради факта, че оцелелите от чума се свеждат само до няколко процента. Разнообразието от източници, в които фигурират житието и празника на св. Харалампий в периода X-XII век, ни насочва към един оформен по това време култ, преминаващ границите на Мала Азия. Макар и не сред най-често интерпретираните светци, негови изображения има запазени в: дискаса на император Роман (959-963, съхраняван в съкровищницата на Сан Марко във Венеция), в миниатюра от Менология на Василий II (985)¹⁵, в стенописи от храма на св. Богородица в манастира "Осиос Лукас" (края на XII век)¹⁶, в храма "Св. Николай Касници" (около 1191) в Кастория¹⁷. В Мелник около 1205-1206 година е построен манастирът "Св. Архангели - св. Харалампий", който се явява вторият църковен паметник от средновековната история на този град. Името на севаст Василий Вамбулинос, лидер на преселената насилствено от цар Калоян от Пловдив гръцка общност, е запазено като ктитор на манастира, построен веднага след тяхното преселване през 1205 година. Съдейки по останките от стенописи, открити при археологически разкопки, украсата на манастира е дело на много добър екип от зографи¹⁸.

След XII век интересът към повествованието довежда да навлизане в украсата на храмовете на житийните цик-

Ил. 3. Икона, село Ласкарево, Мелнишко

ли¹⁹. Християнското схващане за годишния кръг от своя страна създава условия за навлизане на още един елемент от украсата на храмовете - стенописните менолози²⁰. От запазените до днес монументални календари св. Харалампий присъства в стенописната украса на храмовете в Старо Нагоричино (1317) и Дечани (1348-1350), в комплекса от черкви в Печ (1561), в манастира "Козия" (1386), манастира "Пелиново" (1717-1718)²¹. Отделни изображения намираме и в храмовете в Матеич (1356-1360), Раваница (1385-1387)²² и Грачаница (1318)²³. По нашите земи изображения на св. Харалампий са запазени в менолозите в Роженския манастир²⁴ и в Арбанаси - в галерията на храм "Рождество Христово" (1632-1649, *ил. 1*)²⁵. Той е изобразен и сред светците на северната стена в храма "Св. Георги" във Велико Търново (1616, *ил. 2*).

14. Автор на първото пространно житие е Агапий Ландос. Поместено е в *Νέος Παράδεισος* и издано за първи път през 1664 година със заглавието: *Βιβλίον καλούμενον Νέος Παράδεισος εκ του Μεταφραστού, εις τον κοινόν ημετέρον Διάλεκτον Μεταφρασθέν, Παρά Αγαπίου Μοναχού του Κρητός. Νύν δε μετά πλείστης επιμελείας διορθωθέν. Έτι από Χριστού, αχπ', Ευετίηση. Παρά Νικολάου Γλυκεί.*

15. Βασίλ άκη Μ., *Εικόνα του αγίου Χαράλαμπος...*, с. 251, f. 389 (cod. Vat. Gr. 1613).

16. Αντουραάκη Γ., *Θέματα Αρχαιολογίας και Τέχνης, Γ' τόμος, τεύχος Τρίτο, Γεράρχης Αψίδος & Άλλοι Άγιοι*, Αθήνα 2002, с. 401.

17. Πελεκανίδης Στ., Χατζηδάκης Μ. *Καστοριά, Αθήνα, 1992, с. 52. Според авторите стенописът на св. Харалампий се намира в най-източната част на южната олтарна стена, в средния регистър. Изображението е допоясно и е включено в олтарното пространство.*

18. Нешева, В. *Богозиданият град - Паметници, реставрация, музеи, № 3,*

2004, 27-38, 33; Герасимова-Томова, В. *Две камбани от Мелник с надписи от XIII век.* - *Археология*, 2003, № 3, 42-48.

19. Бакалова..., *Житиеписно...*, с. 177.

20. Павле Мишовић, *Менолог, Београд 1973, с. 27.*

21. Павле Мишовић, *Менолог...*, с. 333, 356, 385, 275, 369.

22. Βασίλ άκη Μ. *Εικόνα του αγίου Χαράλαμπος...*, с. 252.

23. *Стенописът на св. Харалампий се намира на югозападния стълб в нартекса, на западната стена на стълба.*

На едно иконописно ателие, работило из Македония и локализирано като Солунско или Светогорско, се приписват едни от най-старите запазени икони на св. Харалампий. Образците са от края на XV век - икона от музея Канелопулос²⁶, една икона от началото на XVI век, една от края на XVI век и една с изображения на св. Харалампий, св. Екатерина, св. Евфимия и св. Марина с произход Кастория²⁷. Много сходна с този тип изображения е и икона на светеца от село Ласкарево²⁸ (ил. 3) и една, която в момента се съхранява в НХГ - Крипта²⁹ (ил. 4). Общото между представените икони е начинът на представяне на св. Харалампий - с къса бяла брада, често раздвоена, голямо изразително чело и характерен фелон. На иконата от

Ил. 4. Икона, НХГ - Крипта

село Ласкарево върху образа е поставен обков. В лявата си ръка светецът държи евангелие, а с дясната благославя.

Постепенно през XVIII-XIX век иконографията на мъченика се променя и най-разпространен става типът му с дълга остра бяла брада. Най-често той се изобразява с червен фелон, завършващ много характерно около врата, и син хитон. Развива се житийният цикъл на св. Харалампий, в икони и стенописи се появява и образът на чумата, върху която светецът обикновено е стъпил като знак за надмощието му над тази болест. Св. Харалампий се утвърждава в християнската църковна традиция като един от най-почитаните светци-покровители от болести и епидемии и най-вече - пазител от чума в регионите на Средиземноморието, по-голяма част от Балканите, а впоследствие култът се разпростира из целия православен свят.

Какви са причините, предизвикали разпространяването и развитието на култа през XVII-XVIII век? През XVII век Средиземноморието е изцяло покосено от чумни епидемии, което способства за развитие на почитанието към св. Харалампий³⁰. Той е обявен за покровител на острови и градове³¹. По време на венецианските нашествия православните жители на островите и крайбрежните райони, които са най-застрашени от епидемиите, противопоставят своя светец-покровител на налагания им католически светец - св. Роко³². Чумата не пощадва през XVII век и Света Гора, където се появява за първи път и пространното житие на мъченика (съставено от А. Ландос в скита "Св. Анна" и издадено 1664

24. Геров Г., Б. Пенкова, Р. Божинов. Стенописите на Роженския манастир, С., 1993, 29-30.

25. Прашков Л. Църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. С., 1979, с. 42, 62, 120, 136.

26. Η Βυζαντινή Τέχνη, Τέχνη Ευρωπαϊκή, 9^η έκθεσις Συμβουλείου της Ευρώπης, Κατάλογος, Αθήναι 1964, αριθ. 249; Splendeur de Byzance, Euroalia 82, Hellas-Grece, 20 Octobre - 2 Decembre 1982. Musees Royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles, ic. 12, с. 47. (Th. Chatzidakis - Bacharas); Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη. Αθήνα, Παλαιό Πανεπιστήμιο, 26 Ιουλίου 1985 - 6 Ιανουαρίου 1986, αριθ. 121, р. 121-122, еικ. 121. (N. Χατζηδάκη). Μ. Μπρούσκαρη. Το μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Канελλοπούλου. Οδ-

ηγός, Αθήνα 1985, с. 119, изображение на стр. 118. L. Vouyer, Verite des icons, Milan 1984, изобр. 60, цит. по Βασιλάκη Μ., Εικόνα του αγίου Χαράλαμπος..., с. 253.

27. Βασιλάκη Μ. Εικόνα..., 251-252.

28. Описана и публикувана от Ас. Василуев, произхожда от храм "Св. Спас", село Ласкарево, размери: 63x87 см и надпис: "Ο ΑΓΙΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ..." Вж. Василуев, А. Проучвания на изобразителните изкуства из някои селища по долината на р. Струма. - ИИИИ, БАН, № 7, 1964, с. 173, 175.

29. Фотография Институт по изкуствознание БАН, надпис: "Ο ΑΓΙΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ".

30. Манолова-Николова Н. Чумавите..., 9-32.

31. Св. Харалампий е обявен за покровител на Мароня, Пиргос, Филиатра, о. Кеа, о. Порос и др. и като такъв се почита и до днес.

32. Βασιλάκη Μ., Εικόνα..., с. 252

33. Βιβλίον καλούμενον Νέος Παράδεισος εκ του Μεταφραστού, εις τον κοινόν ημετέρον Διάλεκτον Μετφρασθέν, Παρά Αγαπίου Μοναχού του Κρητός. Νύν δε μετά πλείστης επιμελείας διορθωθέν. Ετι από Χριστού, аχлт, Ενετίση. Παρά Νικολάου Γλυкеί.

34. Бакалова, Е. Житиенісно..., с. 177.

35. В една икона от Византийския музей в Атина (№ 64 - Т. 293), която произлиза от Кутахи (Κούταλη) в Мала Азия и е датирана в 1738. Вж. Г. Σωτηρίου, Οδηγός του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, Αθήναι 1924, с. 90.

година)³³. Новите моменти, които то включва, са основополагащи при съставянето на иконографската програма на житийния цикъл на мъченика. За разлика от проложните варианти, пространното житие завършва с едно чудо - светецът след разговор със самия Христос, слязъл да прибере душата му, умира преди палачът да успее да изпълни присъдата. Тази сцена се изобразява в почти всички негови житийни икони. Моментът на смъртта на даден светец се илюстрира във всички житийни цикли, защото той е особено съществен като преход от земния към небесния живот³⁴.

В по-ранните изображения сцените включват: завеждането на светеца на съд при Лукиан, одирането на кожата на мъченика и последвалото чудо с откъсването на ръцете на управителя и като трета сцена - отсичане главата на светеца заедно с главите на мъчителите му Порфирий и Вапт (Давкт), които повярвали в Христос и трите жени присъствали там³⁵ (ил. 5). През XVII и XVIII век след като пространното житие придобива популярност и светецът става все по-честван и почитан, св. Харалампий се причислява към предпочитаните за изобразяване светци.

Житийни сцени³⁶ на светеца откриваме в икони от колекцията Лоберду (Лобέρδου, № 63, от 1669 година); в една икона от колекцията на метоха на манастира "Св. Екатерина" в Ираклио, нарисувана от Георгиос Кастрофилакас³⁷ през 1740 (непубликувана); в икона, която се намира в параклиса на св. Харалампий³⁸ в синайския метох "Св. Матей" в Ираклио и носи подписа на крит-

ския зограф Йоанис Корнару³⁹ (от 1773 година, непубликувана); а също и в една икона от края на XVIII век⁴⁰ от галерия Николенко на Кикладските острови. Подобни икони има в Тергести (края на XVIII век)⁴¹, на Митилини (1762)⁴² и на други места. В още една негова икона от музея в Митилини (ил. 6) от 1742 година (инв. № 39) двете изобразени сцени представят две от чудесата на светеца - излекуването на бесноватия човек и възкресяването на момчето⁴³. Към тази категория се включват още три икони, при които макар и сцените от мъченията на светеца да са ограничени по брой, се изобразяват и моменти от по-новия вариант на житието му: иконата от черквата "Св. Безсребърници" в Ханя, нарисувана вероятно от Виктор⁴⁴ (XVII век), икона в сбирката Лоберду (№ 101), дело на Йоан Моску (непубликувана)⁴⁵, и икона на Филотей Скифу (втората половина на XVII век) в колекцията Цакироглу⁴⁶.

Култът към св. Харалампий в България достига своя връх през XVIII-XIX век, когато са и най-масовите чумни епидемии⁴⁷. През Възраждането у нас се появяват преписи, а впоследствие и самостоятелни издания, включващи служби, жития и молитви към св. Харалампий⁴⁸. По крайбрежните райони, които са подложени на постоянна опасност от епидемии, и в градовете, в които е имало компактно гръцко население,

Ил. 5. Икона (1738), икона в сбирката Лоберду (№ 101), дело на Йоан Моску (непубликувана)⁴⁵, и икона на Филотей Скифу (втората половина на XVII век) в колекцията Цакироглу⁴⁶.

και Αθήναι 1931, с. 88. Βυζαντινό Μουσείο, Ειδική Έκθεση Κειμηλίων Προσφύγων (Специална изложба с църковна утвар на бежанците), Αθήνα 1982, αριθ. 19, с. 21-22, ул. 10. Размерите на иконата са 1,13x0,60 м. Между централното изображение на св. Харалампий и сцените с мъченията му се намира следния надпис: Δέησις του δούλου του Θεού Λαμπρινού Ρεήσι εν έτη ΑψλΗ Χειρ Μιχαήλ Εφεσίου. (Моление на раба Божи Ламбринос Рeиси в годината 1738. От ръката на Михаил Ефески). Цит. по Βασιλάκη Μ., Εικόνα..., с. 247, 249.

36. Цитираните по-долу икони (бел. 37 - 46) са по Βασιλάκη Μ., Εικόνα..., с. 249-251.

37. За критския зограф Георгиос Кас-

трофилакас виж Φ. Πιομπίνος, Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821, Αθήνα 1984, с. 182. Γ. Кастрофилакас рисувал на Крит и в манастира Св. Екатерина в Синай. Подписаните му произведения покриват периода 1713-1753.

38. Този параклис бил построен през 1799 от критския ъеромонах Мелхиседек след чумната епидемия през 1796 година.

Ν. Ε. Ζευγαδάκης, Το σιναϊτικόν παρεκκλήσιον του Αγίου Χαράλαμπος. Χριστιανικά Μνημεία Ηρακλείου, Α΄ Β΄, Κρητικός Κήρυξ Ηρακλείου, φ. 143-144, 10-11 Φεβρουαρίου 1942. Θ. Δετοράκης, Η πανώλης εν Κρήτη. Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου, ΕΕΦΣΠΑ, περ. Β΄, 21 (1970-1971), с. 134, σημ. 3. Αρχ. Θ. Β. Τζεδάκης,

Τρεις ανέκδοτοι επιστολαί επιφανών της Κρήτης εκκλησιαστικών ανδρών του ΙΘ΄ αιώνος, Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Χανιά 1966, Α΄, Εν Αθήναις 1969, с. 439-440, бел. 2.

39. За Йоан Корнарос виж Ν. Β. Τομαδάκης, Ιωάννης Κορνάρος, Κρής ζωγράφος (1745-1796?), Κρητ.Χρον Β΄ (1948) с. 253-264, Κ. Σπυριδάκης, Συμπληρωματικά εις τον ζωγράφον Ιωάννην Κορνάρου τον Κρήτα. Μελέται, Διαλέξεις, λόγοι, άρθρα, Α΄, μέρος Γ΄, Λευκωσία 1973, с. 154-161, Κ. Καλοκύρης, Η εικόν Μέγας ει Κύριε του Κρητός ζωγράφου Ιωάννου Κορνάρου εκδιδόμενη επί τη θββετηρίδι αυτής (1770-1970), Πεπραγμένα του Γ΄, Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Ρέθυμνο 1970, Β΄, Αθήναι 1974, с. 118-137, Πιομπίνος, пак там, с. 196-197.

Ил. 6. Икона (1742),
Църковен музей,
Митилини

книгите на Агапий Ландос са добре познати. В много храмове на светеца-покровител се посвещават престоли или специално се поръчват икони с цел закрила от чумата на жителите на това населено място. В Арбанаси след епидемиите от XVII век и през 1717 година в гробищната черква "Св. Атанасий" се достроява параклис, посветен на св. Харалампий и изписан през 1724 година от тревненците Цойо и Недьо⁴⁹. Сред множеството престоли ще споменем тези от храма "Успение на Пресвета Богородица" в Самоков, "Св. Никола" в Търново, "Св. Троица" в Габрово, "Св. св. Константин и Елена" в Пловдив, "Св. Архангел Михаил" в Чирпан, "Св. Георги Победоносец" в село Беброво, "Успение Богородично" в Елена. На св. Харалампий са посветени храмове в Пловдив (кв. Мараша), в село Черногорово (Пазарджишко), в град Септември, в село Храбрино (Пловдивско), в Шабла, в село Вар-

ненци (Тутраканско), село Лобош (Пернишко), село Горни Богров, село Храсна (Мелнишко). Имало е храм и в село Лозен (Софийско), разрушен малко преди 1878 година, а през XX век са изградени и тези в кв. Болярско (Хасково) и в село Пастра (до Рилския манастир). Не би било преувеличено, ако се каже, че в периода XVIII-XIX век селищните черкви без икона на св. Харалампий са рядкост, като все по-често светецът се изобразява и сред стенописната украса на храмовете. Зографите поместват фигурата му в украсата на олтарното пространство или близо до иконостаса на някоя от стените в наоса⁵⁰. Празникът на светеца се чества със специално посветена на мъченика служба, съставят се множество молитви. При епидемии жителите на застрашените селища излизат на литии с ликовете на св. Харалампий, св. Богородица и др.⁵¹

Ще спрем вниманието си и на някои от запазените житийни икони от периода XVIII-XIX век, които да допълнят представата за широко разпространения и утвърден култ към светеца-пазител от чумата по нашите земи. За това, че пространното му житие е известно и добре познато на зографите през XVIII век, съдим по образци като една икона на св. Харалампий с 16 житийни сцени, произлизаща от района на Серес⁵². Сходни с нея като иконография на светеца са икона от иконостаса на храм "Св. Богородица" в Созопол, която е с две силно повредени сцени под изображението на св. Харалампий в цял ръст

40. *Icones grecques et russes, Galerie Nikolenko, Paris, 1975, № 27.*

41. *Frausin, P. Le icone post-bizantine di Trieste, Atti e Memorie della Societa Istriana di Archeologia e Storia Patria. Padova, 1954.*

42. *Ι. Κλεόμβροτος, Mytilena Sacra, Β'. Ναοί-Κειμήλια, Θεσσαλονίκη 1974, с. 186, αριθ. 3, ул. 26. Иконата се намира в черквата "Св. Богородица" в Йерусос. В долната ѝ част има следния надпис: Η δέησις του δούλου του Θεού Γεωργίου Τζάννου. Αψββ'. 1762.*

43. <http://www.aegean.gr/culturaltec/mhtropoli/museum/default.htm> 29.06.05.

44. *Ανδρινάκης, Μ. Γ. Εικόνες από το ναό των Αγίων Αναργύρων. Χαλιά 1986. Ετήσια έκδοση του Δήμου Χαλίων, с. 65. На иконата св. Харалампий е изобразен на трон, а в долните части на иконата са представени три сцени от мъченията му: разпита на светеца от управителя, светецът изгарян с факли*

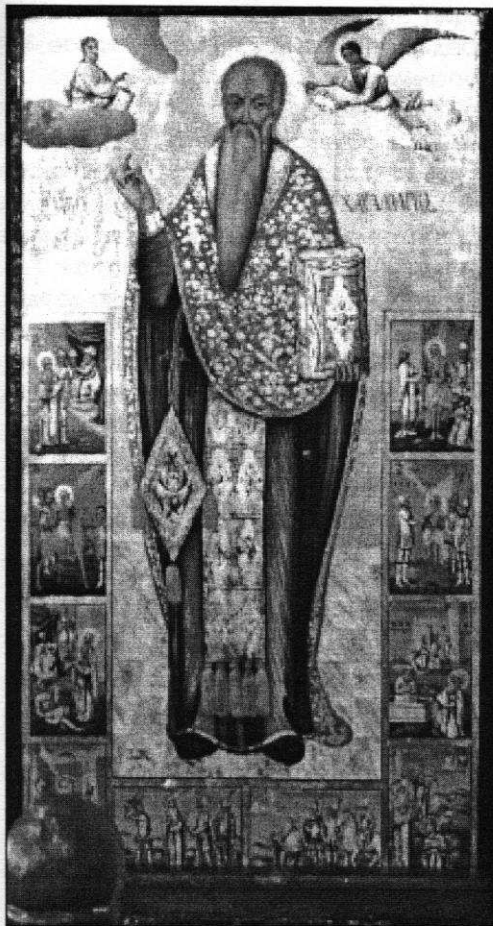
*(сцена от пространните жития) и отсичането главата на светеца (по проложния вариант на житието). Долу в дясно има надпис: ΧΕΙΡ ΒΙΚΤΟΡΟΣ, доста повреден. За този зограф, дейността на когото се поставя в XVII век вж. Chatzidakis, M. *Icones de Saint-Georges et de la Collection de l'Institut Hellenique de Venise. Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, αριθ. 1, Venice 1962, с. 146-150, Καζανάκη - Λάππα, Μ. Οι ζωγράφοι του Χάνδακα κατά το 17^ο αιώνα. Ειδήσεις από νοταριακά έγγραφα, Θεσσαυρίσματα 18 (1981), с. 190-191; Βοκοτόπουλος, Π. Το λάβαρο του Φραγκίσκου Μοροζίνι στο Μουσείο Cooper της Βενετίας, Θεσσαυρίσματα 18 (1981), с. 268-275.**

45. Тематично иконата се разделя на три пояса. Св. Харалампий и четирите сцени от мъчението му се намират в средния пояс. По-точно, изобразени са

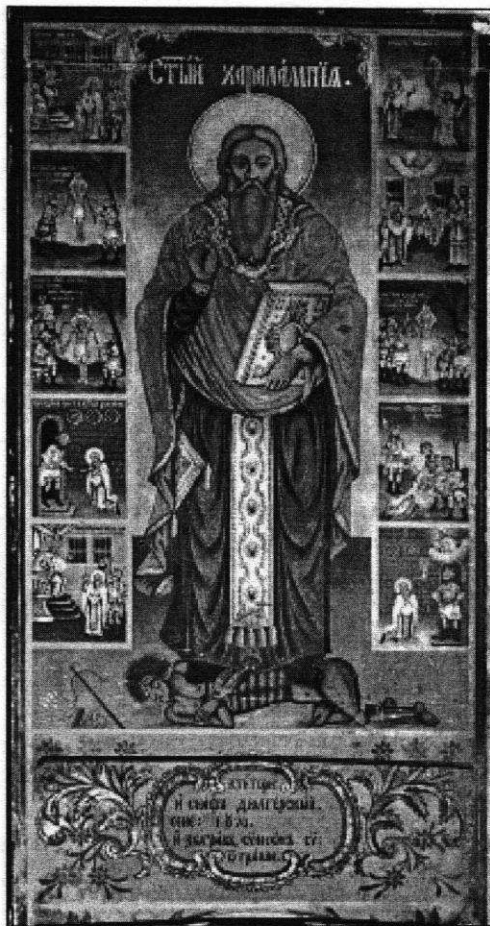
светецът при императора, светецът е гран, отсичат му главата и удрят с камъни по челустиа (в по-новите синаксари). За зографа от Ретимно Йоани Моско вж. Συγγόπουλος, Α. Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωση, Αθήναι 1957, с. 315 - 317, Chatzidakis, пак там, с. 66, Πιομπίνος, пак там, с. 261.

46. Централното изображение се състои от св. Харалампий на трон, а в четирите ъгли на иконата са изобразени по равен брой сцени от мъченията на светеца: представя се пред епарха, дерат го, хвърлят го в огъня и го водят. Последните две сцени са от по-новите варианти от житието на светеца. Каракаτσάνη, Α. Εικόνες. Συλλογή Τσακίρογλου, Αθήνα 1980, αριθ. 111, с. 106, ул. 111.

47. В периода XVIII-XIX век общо 90 години са под знака на епидемиите. Цит. по Манолюва-Николова Н. Чумабите..., 79-80.

Ил. 7. Икона (1835), храм "Успение Богородично", Варна

Ил. 8. Икона (1870), храм "Св. Богородица Живоносен Източник", Дебелец. Зограф Симеон Си-меонов

- изцеляването на бесноватия и светецът при вдовицата, и още една икона от Бургаската художествена галерия с 9 житийни сцени, разположени около централното изображение на мъченика отново в цял ръст. Към образците от XVIII-XIX век се причислява и една икона от Пловдив⁵³, на която освен 12-те сцени

от житието в ляво от светеца е изобразена антропоморфната фигура на чумата, която той настъпва. В икона от храм "Успение Богородично", Варна, от 1835 година (ил. 7) мъченичеството на св. Харалампий е представено в 10 сцени⁵⁴. Подобни икони произхождат от Видин, Трявна, Дебелец (ил. 8), Прилеп,

48. Най-разпространени са изданията на Н. Карастоянов от 1834 година, Хр. Павлович от 1841 година и това на Р. Попович и Н. Рилски от 1843 година.

49. Вж: 2000 години християнство. Православни храмове по българските земи. С., 2002, 84-86; Прашково, Л., Е. Бакалова, С. Бояджиев. Манастирите в България, С., 1992; Цонев, З. Манастирите и старинните църкви в Арбанаси. Велико Търново, 1934; Чавръков, Г. Български манастири. 2 изд., С., 1978; Bossilkov, S. Arbanassi. Iconostases and Religious East Art. Sofia, 1989; Попгеоргиев Й. Село Арбанаси. Историко-археологически бележки. - ПСП, XV, 1904; Василев, А. За българската живопис през XVIII век. - В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., БАН, 1962, 467-468; Гергова, И. Църквата на арбанаския манастир "Успение богородично". - ПИ, №1, 1999, 9-18.

50. Например в храм "Успение Богородично" в Троянския манастир, храм "Св.

Георги" в село Лозен, в параклис "Въведение Богородично" в Капиновски манастир, постницата "Св. Лука" при Рилския манастир, в католикона на Преображенския манастир, както и в голям кръг от паметници в Гърция. Вж. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ Αθ., Βυζαντινή Αιτολοακαρνανία, Αγρίνιο, 2004. с. 331-332, 350-352, 383.

51. Запазени са сведения за литиите през 1671 година в Чипровци, през XVIII век - в Етрополе, през 1837 година - в Станимака и Габрово, в село Долно Луково (Кърджалийска) и др.

52. Ιωάννης Γκερέκος, Αθ. Κανλής, Θεσσαυροίτης Ι. Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης (Το Εκκλησιαστικό μουσείο), Έκδοση Ι. Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης, 1998. Καταложен №27, с.65. Размери: 0,930x 0,525x0,040 см. Произхожда от храм "Успение Богородично" в Неа Сулио.

53. Тотева, П. Икони от Пловдивския

край. С., 1975. Размери 72x56 см. Съхранява се в иконохранилище на Пловдивската Митрополия.

54. Размери: 62,5 x 112 см. Иконата е нарисувана през АΩΓЕ (1835 година). Надпис на светеца: Ο ΑΓΙΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΟΣ. Непубликувана.

55. Вж. τόρη Παλαστρά-του, Χάρτινες εικό-νες, Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτικά, 1665 - 1899. Αθήνα 1986; Давидов, Д. Хилендарска графика. Београд, 1990; Давидов, Д. Светогорска графика. Београд, 2004; Томов, Е. Български възрожденски цампи. С., 1985; Джурова, А., В. Велинова, И. Патева. Слово и образ. Каталог. С., 2004.

56. Вж. Етнография на България. Т. 3. С., БАН, 1985, с. 56, 110; Георгиева, И. Българска народна митология. Второ преработено и допълнено издание. С., 1993, 168-169; Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. С., БАН, 1994, 280-283; Петкова, С. Чума село изгорела. С., 1996.

Ил. 9. Икона
(XIX век), храм
"Св. Харалампий",
село Пастра

село Пастра (ил. 9), Шабла, Чирпан, село Лозен, Русе. Икони с житийни сцени присъстват на практика в голям географски ареал, което показва както възможностите, така и отношението на поръчителите към св. Харалампий. През XIX век много семейства притежават щампи като спомен от пътувания до близки и далечни манастири, до Света Гора или Божи гроб. Св. Харалампий се изобразява на тях както самостоятелно, така и като част от многофигурни компо-

зиции⁵⁵. Понякога светецът се включва и сред персонажите от Божигробските йерусалимии.

Проблемът с болестите е толкова значим в обществото през Възраждането, че се отразява не само в светския, но и в духовния живот на хората. Фолклорът също изобилства с вярвания и практики, свързани с чумата и св. Харалампий⁵⁶. Църквата възприема традицията да се носи мед за освещаване пред иконата на светеца; зографите включват в своите творби митичното изображение на чумата, върху която е стъпил светецът-закрилник; на него се посвещават оброци⁵⁷.

Таксидиотската институция като практика за общуване на манастирите с християните и начин за събиране на дарения също подпомага разпространението на култа към св. Харалампий⁵⁸. Множество от кутиите с мощи, които монасите винаги носят със себе си, са съдържали мощи и на св. Харалампий. И до днес сбирките на манастири като Рилски, Бачковски, както и тези на Св. Гора съхраняват богато украсени кутии с мощи, сред които не малък брой са на св. Харалампий⁵⁹. Чрез непрестанното разчленяване на реликвите те се разпространяват на огромни територии. Чудесата, мироточието, изцеленията са проява на социалната роля на светците⁶⁰. Очакванията и нагласите на вярващите са свързани с вярата в силата, която светците притежават като непрестанни молители и защитници на християните. Като такъв се възприема и почита св. Харалампий, чийто култ в България след края на XIX век и затихването на чумните епидемии постепенно придобива локално значение. Не бива обаче да се забравя, че всяко време страда от своите болести и епидемии и че молитвеното призоваване на светците принася както духовни, така и телесни ползи на тези, които с вяра ги призовават.

57. Вж: Петрунова Б., В. Григоров, Н. Манолова-Николова. Свети места в Гедечко, Драгоманско и Трънско. С., 2001. В. Мутафов описва три оброка в Северозападна България, два в Югозападна България и два в Югоизточна България - вж. Етнографски проблеми на духовната култура. Т. 1. С., 1989, 194-222.

58. Вж. Радев, И. Таксидиоти и такси-

диотство по българските земи XVIII-XIX век. Велико Търново, 1996; Друмев, Д. Златарско изкуство. БАН, Институт за изкуствознание, 1976. 115-116; Генова, Е. Култът към мощите и мощехранителниците в Рилския манастир. - ПИ, № 4, 2000, 33-40; Генова, Е. Църковните приложни изкуства от XV-XVII век в България. С., 2004.

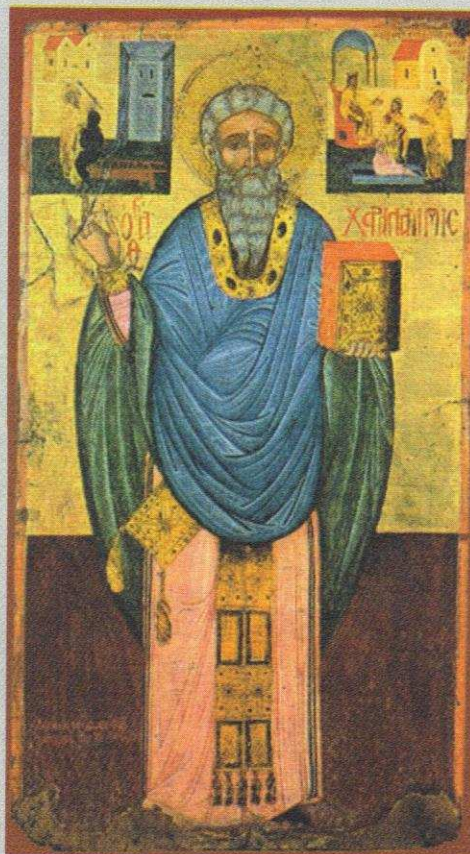
59. Вж. Генова, Е. Култът...; Енев, М.

Двадесет и три мощехранителници от главната църква на Зографския манастир. - В: Светогорска обител Зограф. Т. 2, С., 1996, 347-384; Иванов, М. Златарските произведения от XVI-XIX век в музея на Бачковския манастир. С., 1967; Пътеводител по атонската Света гора и показател на светите паметници. С., 2002.

60. Бакалова Е. Реликви..., с. 37.

Икона (1835),
храм "Успение
Богородично",
Варна

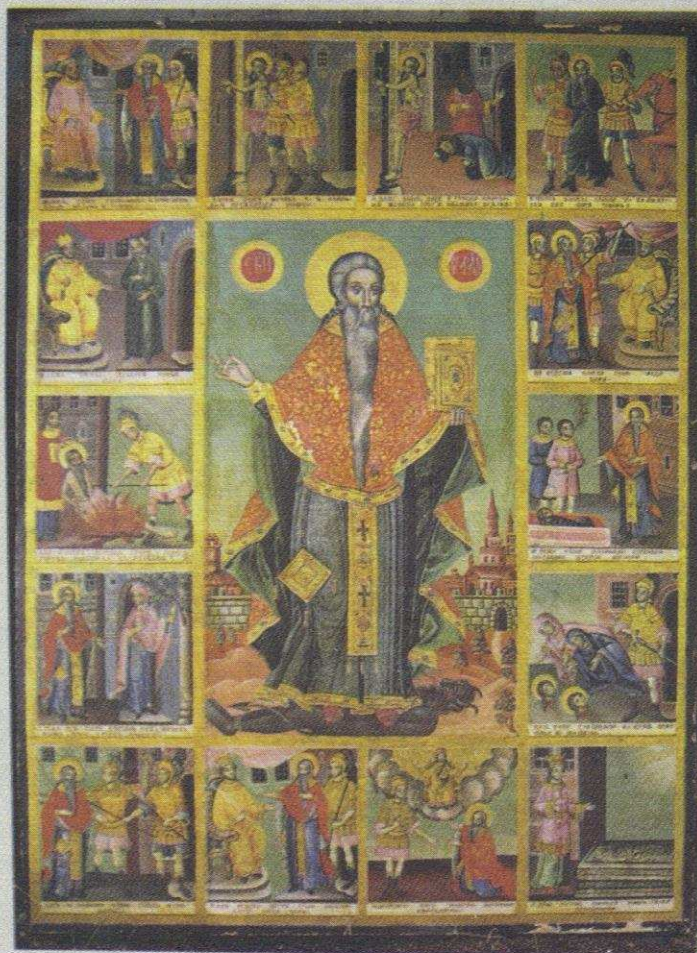
Икона (1742),
Църковен музей,
Митилини

КУЛТЪТ КЪМ СВ. ХАРАЛАМПИЙ
В БЪЛГАРИЯ - XVIII-XIX ВЕК
Ваня САПУНДЖИЕВА

Стенопис (1616)
от северната стена на наоса
в храм "Св. Георги",
Велико Търново

Икона (XIX век),
храм "Св. Харалампий",
село Пастра

Summary

BUILDING MATERIALS AND TECHNIQUES IN FORTIFICATION MASONRY WITHIN THE ROMAN PROVINCES MOESIA AND THRACE

Bilyana Ivanova

The optimal solution of certain building problems requires good knowledge of building techniques and materials. Even the antique authors advanced an opinion on the topic in their early works.

In the epoch in question, masonry was dominated by stone usage. The use of limestone is evident in the opus quadratum-technique. Widely-used in the fortification system masonry was sand-rock material, which was suitable for the application in the quadre-technique opus incertum. Gneiss was used, though rarely, for the opus vitatum-masonry.

After stone, brick was the second most important building material. Bricks were characterised by their square form (sometimes with deviating dimensions) and were used in the fortification wall masonry. In ancient times, bricks were used only in the so called opus mixtum technique.

Except in the rare cases of stone building without binding agents, the most popular binding agent used in antiquity was mortar. Investigations of Roman mortar on the Balkan Peninsula indicate that it was made from a well slaked and seasoned lime, baked of 800°C.

Mixed with small stones of different size and form, it was used for the production of the so called Roman concrete (opus caementicum).

The choice of masonry technique in antiquity depended to a great extent on the type of the building materials used, and on the processing resources available.

THE ETHNOGRAPHIC HERITAGE IN THE GOTSE DELCHEV REGION - THEN AND NOW. TRADITIONS AND MODERNITY

Spaska Paskova

During the The Revival Period, the town of Nevrokop (today's Gotse Delchev) was an important economic and cultural centre in Bulgarian lands. The region covered an area much bigger than the Nevrokop Kaza and extended as far as Razlog area to the north, Drama and Ser area to the south, Melnik area to the

west, and Pazardzhik and Ahcheleby to the east.

It had 598 stores, 21 inns, 15 water mills, 22 bakeries, 100 packsaddle-maker's shops, 25 bell-maker's shops, over 510 looms and other crafts shops. The detailed description of the weaver's craft itself and the artifacts produced, as well as the specifics of Bulgarian traditional formal wear in the region helps explain their role in the life of the people. The old glory of the crafts listed in the article cannot be fully revived today but the traditions inherited from the old master craftsmen still preserved in weaving, bell making and other crafts, the folklore ethnographic and natural landmarks, can be turned into a resource for the development ethnographic-cultural and historical tourism in the region. This is the idea of the Museum in Gotse Delchev, developed together with cultural institutions, the Business Incubator and project teams participating in EC sessions of the four municipalities - Gotse Delchev, Garmen, Satovcha and Hadzhidimovo.

THE CULT OF ST. HARALAMPIOS BULGARIA 18TH - 19TH C.

Vanya Sapundzhieva

The article presents the development of the cult of the Early Christian martyr St. Haralampios in the Orthodox world and in Bulgaria in particular until the 19th century. It also studies the agiographic and hymnographic literature where the name occurs. Facts are also included that relate the Saint's name to the plague epidemic and the gradual formation of the cult for him as a protector from this disease. The various types of images are also studied - miniatures, icons, wall paintings, etc. The peak in the cult came in the 18th-19th c., with various monuments - churches, thrones, chapels dedicated to St. Haralampios, icons, murals, stamps, reliquaries, manuscripts and printed editions of biographies, sermons and prayers to the Saint. The folklore image of the Saint related to the epidemics and plagues, as well as some folklore traditions were depicted in icons of St. Haralampios and in religious services. Gradually, after the plague epidemics were over towards the end of the 19th c. the cult was reduced to a local phenomenon.